

بررسی موضوع و گونه‌های مالیه‌نگاری در چهار سده نخست هجری (مطالعه موردی: دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع)

محمدعلی چلونگر^۱
فرشته بوسعیدی^۲
اصغر منتظرالقائم^۳

چکیده

نویسندگان مسلمان از قرون اولیه، در کنار تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، جنبه اقتصادی و مالی حکومت اسلامی را مورد توجه قرار دادند و تک‌نگاری‌های بسیاری را با موضوعات اقتصادی و مالی تحت عناوینی همچون: اموال، جزیه، صنایع، زکات، خمس، اوزان و مقادیر و اسعار (نرخ‌ها) و مانند آن را تدوین نمودند. از شاخه‌های فرعی مالیه‌نگاری به غیر از خمس، زکات و یا جزیه، تدوین آثار در ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع می‌باشد. فتوحات و مسائل پیش رو، نیازهای تقنینی و سیاسی حکومت اسلامی و علم‌الاجبار و خبرنگاری، به عنوان سه عامل اصلی باعث توجه نویسندگان به تدوین آثار در

^۱. استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول): m.chelongar@yahoo.com

^۲. دانشجوی دکتری تاریخ تشیع، دانشگاه اصفهان: fboosaidi@yahoo.com

^۳. استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان: montazer537@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۸/۸/۱۷ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۷

ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع بوده است. جنبه سیاسی و حکومتی بودن ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، بیشترین تأثیر را بر رویکرد، هدف، جایگاه و گرایش‌های مذهبی نویسندگان و جغرافیای تاریخی و تعدد آثار خراجی داشته است؛ چرا که خراج، به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع مالی دولت اسلامی مطرح بوده است. با توجه به اینکه چهار موضوع مالی فوق، از جمله امور دیوانی بوده که تحت کنترل و تسلط حاکمیت وقت قرار داشته، ما در این پژوهش برآنیم تا با روش توصیفی - تحلیلی، استفاده از منابع اولیه و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای، با بررسی آثار به‌نگارش درآمده در این ابواب، به بررسی موضوع و گونه‌های مالیه‌نگاری (دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع) در چهار سده نخست هجری بپردازیم.

واژگان کلیدی

سیاست، مالیه‌نگاری، دینار و درهم، بازار، خراج، اقطاع.

مقدمه

از قرن‌های نخستین اسلامی، در کنار تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، تاریخ اقتصادی و مالی^۱ مورد توجه نویسندگان مسلمان قرار گرفت. تاریخ‌نگاری اقتصادی را می‌توان سنجی از تاریخ‌نگاری دانست که بررسی بخشی از کنش‌های انسانی را که در راستای تأمین معیشت او صورت گرفته است، مورد مطالعه قرار می‌دهد (رضوی، ۱۳۸۸: ۹۴). باید توجه داشت که بخش مهمی از ساختار زندگی اجتماعی انسان در گذشته، وجه اقتصادی آن بوده است و وظیفه امروز مورخان، شناخت و تحلیل جنبه‌های مختلف این وجه از زندگی است؛ بنابراین، تاریخ‌نگاری اقتصادی نیز می‌تواند به‌عنوان یک رویکرد روش-شناسانه مورد توجه محققان عرصه تاریخ قرار گیرد و افق جدیدی را در مطالعات مربوط به این دانش بازگشاید (همان: ۹۴). اگرچه اندیشمندان غربی در قرن ۱۸م برای اولین بار مفهوم تاریخ‌نگاری اقتصادی را مورد توجه قرار دادند و با همین رویکرد، آثاری را به‌نگارش

^۱ در اصطلاح، مال، عبارت است از چیزی که ارزش اقتصادی داشته، قابل تبدیل به پول باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷: ۵۹۵). در اصطلاح حقوقی، هر چیزی که انسان می‌تواند از آن استفاده کند و قابل تملک هم باشد، مال است (عدل، ۱۳۸۵: ۳۱).

در آوردند، ولی با وجود چنین پیشینه‌ای در میان مورخان غرب، به نظر می‌رسد، مسلمانان با وجود سبک و سیاق سنتی آن روزگار، خیلی زودتر از آنان به بحث تاریخ‌نگاری مالی و اقتصادی توجه داشته‌اند؛ به طوری که مشاهده می‌شود قاضی ابویوسف (۱۸۲ق) در - «الخراج» خود، دیدگاه‌های خاصی در مورد مسائل مالی دولت مطرح می‌کند و ضوابط معینی را پیشنهاد می‌دهد که جلوتر از اصول پیشنهادی ۱۰۰۰ سال بعد، آدم اسمیت (Adam Smith) (۱۷۷۶م)، به عنوان چهار معیار مالیات‌ستانی (یعنی عدالت، قطعیت، آسانی وصول و کارایی اقتصادی) بوده است (صدیقی، ۱۳۷۴: ۳۴۷). با رشد و شکوفایی تمدن اسلامی، نویسندگان مسلمان از همان قرون اولیه، تک‌نگاری‌های بسیاری را با موضوعات اقتصادی و مالی با عناوینی همچون: اموال، جزیه، تجارت، مکاسب، زکات، خمس، اوزان و مقادیر و اسعار (نرخ‌ها) و مانند آن را تدوین نمودند. در ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع نیز به عنوان گونه‌های نگارش‌های مالی، آثاری به صورت تک‌نگاری به نگارش درآمد. البته تدوین آثار در ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، منحصر به تک‌نگاری‌ها نبوده است و در تواریخ عمومی، تواریخ محلی و منابع جغرافیایی نیز می‌توان به این مباحث دست یافت؛ برای مثال، در *تاریخ یعقوبی*، *تاریخ قم حسن بن محمد قمی*، *مروج الذهب مسعودی*، *الآثار الباقیه بیرونی*، *التنبیه والاشراف مسعودی* و *فتوح البلدان بلاذری*، می‌توان علاوه بر ذکر مسائل مختلف تاریخی، بحث دینار و درهم و مراحل تحول آنها، بحث بازار و انواع آن در جاهلیت و اسلام، تعیین باج در بازارها، خرید و فروش در بازارها، نوع معاملات، کالاها و زمان تعطیلی بازارها، بحث خراج و مسائل مرتبط با آن، از جمله: انواع خراج، مقدار خراج مناطق مختلف، خراج غلات، عاملان خراج و دارالخراج، و بحث اقطاع و مسائلی همچون: انواع اقطاع در زمان پیامبر ﷺ، ابوبکر و عمر را نیز مشاهده کرد.^۱

همان‌طور که بیان شد، منابع تاریخ مالیه مسلمین، منحصر به موضوعاتی همچون: دینار و درهم،^۲ بازار،^۱ خراج^۳ نمی‌شود؛ بلکه شامل جزیه، زکات و... نیز هست؛ اما علت

۱. یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۲۴، ۲۲۹، ۳۴۹-۳۵۱؛ همان، ج ۲: ۲۳، ۲۴، ۳۴، ۴۲، ۵۸، ۶۰، ۶۱، ۱۴۴، ۱۴۵، ۲۴۷، ۴۰۰، ۴۶۰، ۴۷۶، ۵۱۴ و...؛ قمی، ۱۳۶۱: ۳۱، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۸۶، ۱۰۱، ۱۱۳، ۱۲۲، ۱۳۳، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۷-۱۴۸ و...؛ مسعودی، ۲۵۳۶، ج ۱: ۹۵، ۱۴۳، ۱۰۱، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۶۲، ۳۳۳، ۳۸۴، ۴۶۳ و...؛ بیرونی، ۱۳۵۲: ۴۴۸-۴۴۹؛ مسعودی، ۱۳۶۵: ۲۱، ۴۰، ۱۵۱، ۱۶۰ و...؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۶۵، ۷۲، ۸۱، ۸۲، ۸۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۲ و... و

۲. دینار (سکه طلا) و درهم (سکه نقره)، در دادوستد و خرید و فروش مورد استفاده قرار می‌گرفته است (سرفراز،

انتخاب این چهار موضوع جهت بررسی در این پژوهش، آن است که گسترش اسلام به واسطه فتوحات، باعث گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی شد. به تبع این امر، نیازهای روزافزون حکومت اسلامی در اداره بهتر جامعه و ایجاد نظم و امنیت، باعث ایجاد دیوان-های اداری و مالی در حکومت اسلامی گردید. از جمله این امور دیوانی، می توان به الأسواق (قلقشندی، ۱۹۸۷، جزء ۱۲: ۳۹۷-۳۹۸)، دینار و درهم (همان، جزء ۱: ۴۸۳-۴۸۴)، خراج (همان، جزء ۱۳: ۶۳) و اقطاع اشاره کرد (همان، جزء ۱: ۵۴-۵۵). چنان که مشخص است، هر چهار امور فوق، در باب مسائل مالی و اقتصادی می باشند که به طور مستقیم، در نظارت و کنترل حکومت مرکزی بوده اند. با توجه به بحث سیاسی و حکومتی بودن این ابواب، ما در این پژوهش برآنیم به این پرسش ها پاسخ دهیم:

علل و زمینه های اصلی توجه نویسندگان مسلمان به تدوین آثار در ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع چه بوده است؟
جنبه سیاسی و حکومتی بودن این ابواب، بیشترین تأثیر خود را بر جایگاه، رویکرد، اهداف، گرایش های مذهبی نویسندگان، تعدد تألیفات و جغرافیای تاریخی کدام یک از این آثار داشته است؟

پیش از هر چیز، به پیشینه تاریخی بحث می پردازیم.

۱۳۷۹: ۱۳۷).

۳. بازار، مکان یا موقعیتی است که در آن، خریداران و فروشندگان، کالاها و خدمات و منابع را خرید و فروش می کنند. برای هر کالا، خدمت یا منبعی که در اقتصاد خرید و فروش می شود، بازاری وجود دارد (سالواتوره، ۱۳۷۲: ۱۰).

۴. خراج در منابع فقهی، اصطلاحاً به معنای مالیاتی است که به اصل زمین، تعلق می گیرد. فقها در برخی اقسام زمین، به ویژه زمین هایی که با جنگ فتح شده و زمین هایی که بر پایه مصالحه مسلمانان با کفار در مالکیت مسلمانان در آمده، پرداخت خراج را ضروری دانسته اند (ابویوسف، بی تا: ۲۳؛ ماوردی، ۱۳۹۳: ۱۴۶-۱۴۷). خراج، به عنوان یکی از مهم ترین منابع مالی دولت اسلامی مطرح بوده است.

۵. اقطاع را به واگذاری زمین یا معدن دولتی و عمومی به اشخاص و افراد تعریف کرده اند (خامنه ای، ۱۳۸۳: ۲). کسی حق تصرف در زمین های اقطاع شده را بدون اذن کسی که زمین به او واگذار شده، ندارد. البته دولت می تواند در مقابل اجازه احیا و بهره برداری از زمین های موات، مبلغی تحت عنوان «طسوق» دریافت کند (فراهانی- فرد، ۱۳۸۵: ۶۹)؛ بنابراین، اقطاع نیز به عنوان یکی از منابع مالی حکومت اسلامی مطرح بوده است.

پیشینه تاریخی تحقیق

درباره دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع و تاریخ آن‌ها، تاکنون تحقیقات سودمندی از سوی پژوهشگران انجام گرفته است؛ برای نمونه، می‌توان به کتاب «خراج و نظام‌های مالی دولت اسلامی» نوشته ضیاءالدین ال‌ریس، کتاب «اقطاع و حقوق تقسیم اراضی دولتی» از سید محمد خامنه‌ای، کتاب «بازار در تمدن اسلامی» از ایرج پروشانی، کتاب «درهم اسلامی، درهم‌های عرب ساسانی» از ناصر سید محمود نقشبندی، مباحث مالی کتاب «مالک و زارع» لمبتون، کتاب «تمدن اسلام و عرب» گوستاولوبون و کتاب «تاریخ تمدن» جرجی زیدان اشاره کرد. اما آنچه در تحقیق پیش رو، با توجه به بحث سیاسی و حکومتی بودن این ابواب مد نظر است، بررسی علل و زمینه‌های اصلی توجه نویسندگان مسلمان به تدوین این آثار و بررسی بیشترین تأثیر جنبه سیاسی و حکومتی این آثار بر جایگاه، رویکرد، اهداف، گرایش‌های مذهبی نویسندگان، تعدد تألیفات و جغرافیای تاریخی آثار مزبور است. در میان پژوهش‌های مرتبط با بحث منابع تاریخ‌نگاری مالی و اقتصادی در کتب و مقالات معاصر، صادق آئینه‌وند در کتاب «علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی» شمار اندکی از منابع تاریخ‌نگاری مالی و اقتصادی را ذیل عنوان خراج و حسبه‌نگاری، به صورت فهرست‌وار آورده است. ابوالفضل شکوری نیز در کتاب «درآمدی بر تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری مسلمانان»، در قسمت مربوط به فهرست موضوعی آثار مورخان اسلامی تا سده چهارم، در جدول‌هایی مجزا، به معرفی برخی از آثار مالی و اقتصادی همچون: دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع توجه داشته است. حسین عزیزی نیز در کتاب «نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح»، ضمن بررسی منابع فتوح اسلامی از کتب اموال و خراج نام برده است؛ اما هدف نویسنده در کتاب «نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح»، در واقع، معرفی این آثار به‌عنوان منابع فقهی - حدیثی در باب فتوح می‌باشد و نه بحث در خصوص مسائل مالی. فواد سزگین نیز در کتاب «تاریخ نگارش‌های عربی»، ضمن معرفی نسخ خطی در موضوعات مختلفی فقهی، حدیثی، کلام، علوم قرآنی، تاریخ و فرهنگ و ادبیات، به معرفی برخی از آثار مالی مسلمانان در باب خراج، اقطاع، دینار و درهم و بازار پرداخته است. در میان مقالات به-نگارش درآمده نیز یاسر عبدالکریم الحورانی در مقاله‌ای با عنوان «منابع میراث اقتصادی اسلام»، به صورت فهرست‌وار به معرفی برخی نویسندگان مسلمان و آثار تألیفی آنان در ابواب مختلف اقتصادی، از جمله: دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع پرداخته است. علی

صفری آق قلعه نیز در تحقیقی در خصوص بررسی کتاب‌شناسانه آثار استیفا در دوره اسلامی، به معرفی تعدادی از آثار مسلمانان در باب خراج و استیفا پرداخته است. باید توجه داشت که آثار فوق به معرفی صرف برخی از تکنواری‌های مالی و اقتصادی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع مسلمانان بسنده کرده‌اند؛ اما این پژوهش، با نگاهی متفاوت از تحقیقات قبل و مراجعه به متون تاریخی، ضمن بررسی علل و زمینه‌های اصلی توجه نویسندگان مسلمان به تدوین این آثار، بیشترین تأثیر جنبه سیاسی و حکومتی این آثار بر: جایگاه، رویکرد، اهداف، گرایش‌های مذهبی نویسندگان، تعدد تألیفات و جغرافیای تاریخی آثار مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهد.

علل و زمینه‌های تدوین آثار در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع

در ابتدا، علاوه بر ضوابط تعیین شده در سنت نبوی، برخی شیوه‌های کاربردی و عملی خلفای نخستین، خود، دست‌مایه‌ای شد تا فقیهان و محدثان از نظر تطبیق مبانی نظری، به‌ویژه در عصر عباسیان، با بهره‌گیری از آن‌ها به تدوین و طبقه‌بندی مباحث اموال بپردازند و آثاری نظری و کاربردی در این موضوع تألیف کنند؛ از این رو، در میانه سده دوم هجری، به اقتضای نیاز دستگاه خلافت، فقهای چون اوزاعی را بر آن داشت تا با تألیف اثری با عنوان «السیر»، در ضمن پرداختن به احکام جنگ، ضوابط مربوط به اموال مسلمانان را نیز تدوین نماید (شافعی، بی‌تا، ج ۷: ۳۳۳-۳۶۹). این روند، ادامه یافت و مسلمانان با توجه به وظایفی که در دربار عباسیان در قالب وزیر، کاتب، قاضی و فقیه داشتند، آثاری را در ابواب مختلف مالی به نگارش درآوردند. چنان‌که وزرایی چون حفصویه (ابن ندیم، ۱۳۶۶: ۲۲۳) و معاویه بن یسار وزیر مهدی، در موضوع خراج تألیفاتی کردند (ابن طقطقی، ۱۴۱۸: ۱۸۰؛ ابن الفوطی، ۱۴۱۶، ج ۲: ۴۸۱). احمد بن محمد قمی در همین زمان، کتب «التجارات»، «المعاملات» و «المکاسب» را به نگارش درآورد (نجاشی، بی‌تا: ۷۰-۷۱). در پی آن، باید از کتاب «الخراج» قاضی ابویوسف یاد کرد (ابن ندیم: ۳۷۷). پس از ابویوسف، یحیی بن آدم نیز به تألیف اثری با عنوان «الخراج» دست زد (همان: ۴۱۴). در آغاز سده سوم، به‌ویژه در ربع نخست این سده، هشام کلبی، کتاب «صنایع قریش» را تألیف نمود (همان: ۱۶۲). و اقدی - کتاب‌هایی با عنوان «مداعی قریش والانصار فی القطائع و وضع عمر الدواوین و تصنیف القبائل و مراتبها وانسابها» و «ضرب الدنانیر و الدراهم» را به نگارش درآورد (همان: ۱۶۵). در

نهایت، باید به دو اثر مهم که مستقلاً در باره اموال و با عنوان «الأموال» تألیف گشته، اشاره کرد. ابوعبید قاسم بن سلام که مدت‌ها در فضای جهادی ثغور شام، در مسند قضا بود، به لزوم تألیف اثری درباره اموال پی برد و ضمن پرداختن به کتاب «الأموال»، موشکافانه به ریز مطالب در این زمینه پرداخت. سپس، با فاصله‌ای اندک، شاگرد او حمید بن زنجویه نیز به تألیف اثری با همان عنوان دست زد. در همان سده سوم، کسانی چون محمد بن الحسن الصفار با کتاب «الخمس» و «الزکوه» (نجاشی: ۲۷۴) و ابوجعفر ابن نصرروادی قرطبی با کتاب «الأموال»، تألیف این‌گونه آثار را ادامه دادند و در نهایت، در سده چهارم می‌توان به آثاری چون «التجارات» و «المعایش و المکاسب» محمد بن علی بن بابویه قمی (همان: ۳۰۴) و «الخراج والصناعة الکتابه» قدامه بن جعفر (۳۳۷ق) اشاره کرد. تدوین و تألیف در زمینه تاریخ دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع نیز به‌عنوان یکی از شاخه‌های فرعی تاریخ‌نگاری مالی، به موازات رشد و گسترش اسلام از جانب مسلمانان مورد توجه قرار گرفت. از جمله مهم‌ترین زمینه‌های شکل‌گیری آثار در این ابواب، عبارت‌اند از:

فتوحات و مسائل پیش‌رو

با آغاز دوران فتوح، از مسائل مهم مطرح‌شده در مورد مناطق مفتوحه، مدیریت سرزمین‌های فتح‌شده برای دستگاه سیاسی و مدیران دولت در ارتباط با پرداخت خراج و اگذاری زمین‌های مفتوحه بود که به‌صورت اقطاع و به‌عنوان دو منبع مالی دولت اسلامی به‌شمار می‌رفت. به تبع این دو مسئله، مسلمانان جهت اداره بهتر و شرعی سرزمین‌های مفتوحه، با مشکلاتی از جمله: چگونگی گرفتن خراج و مقدار آن، تشخیص زمین‌های خراجی، انواع اقطاع و مانند آن مواجه بودند؛ از این‌رو، مسلمانان بر آن شدند تا قواعد مالی و اقتصادی جدیدی را در باب خراج و اقطاع به رشته تحریر درآورند؛ تاجایی‌که در این راه، حتی خلفا و حاکمان، از کاتبان دربار و فقها درخواست تألیف آثاری در این باب را داشتند؛ برای نمونه، می‌توان به کتاب «الخراج» قاضی ابویوسف که برای هارون الرشید به نگارش درآمده است، اشاره کرد (ابویوسف، بی‌تا: ۳). در این کتاب، قاضی ابویوسف به جواب پرسش‌های هارون الرشید در موضوع خراج، تعیین خراج، وضع خراج توسط عمر، خراج زمین‌های بایر و دایر، مؤدیان و گیرندگان خراج، خراج زمین‌های سواد، حکم محصول اقطاع، احکام قطائع، قطائع سواد عراق، صوافی در زمان عمر و اقطاع زمین توسط

پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خلفا پرداخته است (همان: ۲۳ - ۶۹).

نیازهای تقنینی و سیاسی

در سرزمین‌های بزرگ اسلامی (مملکت الاسلام)، همواره فقیهان و حاکمان به‌عنوان دو نهاد تقنینی و اجرایی به شناخت سیره نبوی و نیز صحابه که دومین منبع قانون‌گذاری اسلامی بود، نیاز مبرم داشتند؛ بنابراین، سلوک سیاسی و سیره پیامبر ﷺ و خلفای نخستین در سرزمین‌ها و شهرهای فتح‌شده در باب مسائل گوناگون جهاد و تعامل با اهل کتاب، مسائل خراج، اقطاع و مالیات و نظام مالی، اساس فقه سیاسی گردید و نیز آنان مجبور به شناخت شئون فتوح از نظر صلح‌آمیز یا قهرآمیز بودن آن‌ها بودند تا سیاست و رویه مناسب در خصوص مقررات مالی این سرزمین‌ها گرفته‌گرد (عزیزی، ۱۳۹۱: ۷۰). برای اجرای این وظیفه، دو گروه به تکاپو افتادند: کاتبان دربار به‌عنوان کسانی که نقش مدیریت را برعهده داشتند و برحسب وظیفه، ملزم به رتق و فتق امور اقتصادی و اجتماعی بودند. از جمله این کاتبان می‌توان به: حفصویه (ابن ندیم: ۲۲۳)، معاویه بن عبیدالله اشعری (ابن طقطقی: ۱۸۰؛ ابن الفوطی: ج ۲: ۴۸۱)، عمر بن مطرف عبدی (حموی، ۱۴۱۱، ج ۴: ۴۷۲) و احمد بن اسرائیل انباری (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۷۱: ۳۷) اشاره کرد؛ اما گویا از فقیها و قضایان انتظار بیشتری می‌رفت که سیره و تاریخ پیامبر (صلی الله علیه و آله) و صحابه را چنان که بایسته است، درست بشناسند و بشناسانند. چنین ضرورتی، آنان را هم‌زمان به دو نقطه مهم متوجه و درگیر ساخت: فقه و تاریخی که می‌توانست به پشتیبانی آن برخیزد؛ از این رو، بخش بزرگی از روایات خراج را فقیهانی چون: قاضی ابویوسف (بلاذری، ۱۹۸۸: ۶۵، ۶۶، ۸۲و۸۱)، یحیی بن آدم (ابن شبه، ۱۳۹۹، ج ۱: ۱۸۵؛ همان، ج ۲: ۴۸۸؛ همان، ج ۳: ۱۱۴؛ همان، ج ۴: ۱۲۶۴؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۰، ۳۱، ۳۴و۶۵)، حسن بن زیاد (ابن رجب، بی‌تا: ۱۰، ۱۴، ۱۰۶و۱۱۴) و جاحظ (حموی، ۱۹۹۵، ج ۵: ۱۴۱؛ مقریزی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۲۱۸) نقل کرده‌اند و از آن‌ها به‌عنوان نخستین خراج‌نگاران یاد می‌شود. در خصوص بحث بازار و اقطاع نیز با توجه به جنبه سیاسی بودن آن‌ها، فقهایی از جمله یحیی بن عمر (أبو عاصم بشیر: ۸۶؛ علی سعد، ۱۴۲۳، ج ۳: ۱۳۵۵) و محمد بن احمد جعفی (نجاشی: ۲۸۹) نیز با در نظر گرفتن همین نیازهای تقنینی و سیاسی جامعه اسلامی، آثاری در زمینه فقه سیاسی به نگارش درآوردند.

البته در این زمینه نمی‌توان از نقش کاتبان مُتَفَقَّه، مانند قدامه بن جعفر چشم‌پوشی کرد (ابن ندیم: ۲۱۴). می‌توان گفت تمایز اساسی روایات امثال قدامه در قیاس با روایات طبری، در کاربردی و فقهی بودن بسیاری از آن‌هاست. افزون بر این، چنان انگیزه‌هایی را می‌توان به‌روشنی در کلام فقیهان یافت. قاضی ابویوسف از انگیزه تدوین کتاب *الخراج*، که همان پاسخ به پرسش‌های هارون الرشید باشد یاد می‌کند (ابویوسف: ۳). با این توضیح، نقش اعدادی دستگاه خلافت در نگارش خراج روشن می‌شود.

علم الأخبار و خبرنگاری

بی‌تردید، مالیه‌نگاری، از مصادیق خبرنگاری و اخبارنویسی است. با توجه به کاربردهای پُرشمار واژه «اخبار» و «اخباری» در فهرست ابن ندیم (ابن ندیم: ۱۶۱، ۲۰۹، ۲۴۷، ۳۴۶ و...)، نمی‌توان تردید کرد که مفهوم اصطلاح اخباری و علم الأخبار، چیزی جز مفهوم مورخ و تاریخ نیست. حموی نیز در کتاب *معجم‌الادب‌اء* (حموی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۵۷ - ۶۰) گزارش‌هایی آورده است که در آن‌ها واژه «اخبار» و «علم الأخبار» در سخنان معاویه و عبدالملک بن مروان و نیز در اوایل قرن دوم در کلمات عبدالله بن مقفع، به معنای تاریخ و علم تاریخ به کار رفته است؛ بنابراین، خبرنگاری، نوع خاصی از تاریخ‌نگاری در برابر انواع دیگر نیست؛ بلکه دقیقاً مترادف با تاریخ‌نگاری است؛ بنابراین، همه کسانی که در تاریخ پیامبران پیشین، دوران عرب قدیم، سیره و مغازی پیامبر ﷺ، تاریخ سیاسی خلفا، تاریخ ائمه اهل بیت علیهم‌السلام، تاریخ و تراجم صحابه و تابعین، تاریخ طبقات محدثان و دانشمندان، به تحقیق و تدوین پرداخته‌اند، از اخبارنویسان به شمار می‌روند (عزیزی، ۱۳۹۱: ۷۹ - ۸۰). مباحث مالی و اقتصادی، به‌ویژه مباحث دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع نیز به‌عنوان گونه‌های نگارش تاریخ، مورد توجه اخبارنویسانی همچون: مدائنی (ابن ندیم: ۱۶۸)، - واقدی (حموی، ۱۴۱۱، ج ۵: ۳۹۵)، هشام کلیبی (ابن ندیم: ۱۶۱)، هیثم بن عدی (همان: ۱۶۷)، عبدالعزیز جلودی (البغدادی، ۱۹۵۱، ج ۱: ۵۷۶)، اصمعی (ابن ندیم: ۱۲۰) و بکر بن محمد بن خلف (همان: ۱۸۸) بوده است.

گونه شناسی آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع

نویسندگان این آثار در جایگاه‌های مختلف، یعنی: مورخ، فقیه، کاتب و وزیر، با رویکرد و اهداف متفاوت دست به تألیف در این ابواب زده‌اند:

الف. دینار و درهم

هرچند از این کتاب‌ها اثری بر جای نمانده است، ولی با توجه به روایات نقل شده از این آثار در منابع بعد، آثار تدوین شده در این باب، بیشتر موضوعات پراکنده در باره «ضرب اولین دینار و درهم در سال ۷۵ق (در زمان عبدالملک) و نیز ضرب آن در سال ۷۶ق (در سراسر حکومت اسلامی)»، «مثاقیل و اوزان در دوره جاهلیت»، «درهم، دینار، مثقال، اوقیه و رطل و مراحل تحول آن و چگونگی محاسبه دینار»، «درهم، نصاب آن‌ها و حکم خریدوفروش پول به صورت توافقی» و «تغییر قیمت پول و منابع طلایی که به صورت سکه رایج درمی‌آید» و «تحول واحد پول و عملیات شیمیایی لازم برای صناعت طلا، نقره» و «قیمت تبدیلی پول‌ها در حالات قحطی و گرانی» را شامل می‌شود (ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۹: ۲۰؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۴۳۲، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱ و ۴۵۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱: ۲۲۱؛ همان، ج ۶: ۱۴۷ - ۱۴۸؛ طبری، ۱۴۰۷، ج ۳: ۵۷۶). این آثار با توجه به موضوعات مطرح شده در آن‌ها، شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری اقتصادی و مالی است.

با توجه به جدول آثار تألیفی مسلمانان در باب دینار و درهم، نقطه آغاز تألیف آثار در این باب، از قرن سوم هجری و توسط ابوالحسن مدائنی بوده (ابن ندیم: ۱۷۳؛ حموی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۱۸۵۸) و تا قرن چهارم ادامه یافته است. اوج نگارش این آثار، قرن چهارم می‌باشد. پنج نفر از مسلمانان در جایگاه مورخ (مدائنی، واقدی، قاضی وکیع، عبدالعزیز جلودی و ابوهلال عسکری) دست به نگارش این آثار زده‌اند که سه نفر از آن‌ها (واقدی، عبدالعزیز جلودی و ابوهلال عسکری)، از شیعیان می‌باشند. اثر تألیفی توسط دیگر نویسندگان از جمله فقها، کاتبان و وزیران در این باب گزارش نشده است. از این آثار، اثری بر جای نمانده است؛ ولی با توجه به جایگاه مؤلفان (مورخ) و نیز روایات نقل شده از آن‌ها در منابع تاریخی، رویکرد نویسندگان این آثار، تاریخی - اقتصادی بوده است و در واقع، هدف از نگارش آن‌ها، ایجاد یک متن تاریخی در باب تاریخ ضرب دینار و درهم و تحولات صورت‌گرفته در این صنعت بوده است.

جدول آثار تألیفی مسلمانان در باب دینار و درهم

ردیف	مؤلف	نام کتاب	توضیحات
۱	علی بن محمد مدائنی (۲۱۵ق)	ضرب الدرّاهم والصرّف	ابوالحسن مدائنی. ساکن مدائن بوده، به بغداد انتقال یافته بود (ابن ندیم: ۱۶۸ و ۱۷۳: - الصّدفی، ۱۴۲۰: ج ۲۲: ۲۹ و ۳۲؛ حموی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۱۸۵۲ و ۱۸۵۸).
۲	محمد بن عمر واقدی (۲۰۷ق)	ضرب الدنانیر والدرهم	ابوعبدالله مدنی، اصالتاً بغدادی، عالم، محدث، اخباری، از برجسته‌ترین مورخان و سیره‌نویسان شیعی است (حموی، ۱۴۱۱، ج ۵: ۳۹۵؛ حاجی-خلیفه، ۱۴۳۱، ج ۶: ۱۰). این کتاب، محتوای تاریخی داشته است (عبدالحمید، ۱۴۲۴، ج ۲: ۲۹۸).
۳	بکر بن محمد- بن خلف (۳۰۶ق)	التصرف والنقد والدينار والدرهم	ابوبکر ضبی، معروف به قاضی وکیع، بغدادی، فقیه، مورخ، نحوی و شاعر است (ابن ندیم: ۱۸۸؛ ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۲۳: ۱۹۴؛ الصّدفی، ۱۴۲۰، ج ۳: ۳۷).
۴	عبدالعزیز بن یحیی جلودی (۳۳۲ق)	الدنانیر والدرهم	ابو احمد الجلودی ^۱ الازدی، شیخ بصره، شیعی، فقیه، مورخ و ادیب امامی است (نجاشی: ۱۸۳؛ البغدادی، ج ۱: ۵۷۶؛ حاجی خلیفه، ۱۴۳۱، ج ۵: ۴۶۵).
۵	الحسن بن عبدالله- بن سهل بن مهران (۳۹۵ق)	الدرهم والدينار	ابوهلال العسکری، عالم به ادب بوده و نسبت او به عسکر مکرم، ^۲ از کور اهواز بوده است (حموی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۵۶۲ و ۵۶۵). آقا بزرگ، او را از شیعیان معرفی کرده است (طهرانی، بی تا، ج ۱: ۳۶۹).

۱. نام یک روستا.

۲. شهر تاریخی در خوزستان.

ب. بازار

از این کتاب‌ها، به جز کتاب هشام کلبی و یحیی بن عمر، اثری بر جای نمانده است؛ ولی با توجه به روایات نقل شده از این آثار در منابع بعد، آثار تدوین شده در این باب، بیشتر موضوعاتی چون: انواع بازار، زمان بر پا شدن آن‌ها، نوع بازار، ریاست بازار، تعیین رئیس، روابط داخلی بازار، انواع مالیات‌ها و نوع معاملات و قراردادهای، مسئله امنیت مال التجاره و تجارت‌های دریایی و زمینی و آداب و رسوم خاص حاکم بر این بازارها، اختلاط کالاها، اختلاف کیل‌ها و وزن‌ها و موضع دولت در برابر کالاهایی را که شبهات شرعی دارد، بررسی می‌کند و از پاره‌ای امور حسبه و مبادلات ممنوع بازار مانند احتکار و تدلیس (حموی، ۱۹۹۵، ج ۲: ۲۱۰؛ همان، ج ۳: ۱۲۹؛ همان، ج ۴: ۴۹۱ و ۸۹؛ ازرقی، بی‌تا، ج ۱: ۱۷۹؛ مزروقی، ۱۴۱۷: ۳۸۲ و ۳۸۹) و احکام بازار و خرید و فروش و معاملات فقه اهل سنت بحث می‌نماید (یحیی بن عمر، بی‌تا: ۲-۴۸). با توجه به محتوای کتاب‌ها، این آثار، شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری اقتصادی و مالی هستند.

نقطه آغاز تألیف آثار در باب بازار، از نیمه دوم قرن اول و توسط عبدالله بن عمرو (نیمه دوم قرن اول) بوده (حاجی خلیفه، ج ۵: ۳۶۰؛ البغدادی، ج ۱: ۴۳۸) و تا قرن چهارم ادامه یافته است. سه نفر از مسلمانان در جایگاه مورخ و فقیه دست به نگارش این آثار زده‌اند که دو نفر از آن‌ها (عبدالله بن عمرو و هشام کلبی)، از شیعیان می‌باشند. تدوین این آثار، با توجه به نیازهای فقه مالی جامعه اسلامی در جهت تشریح احکام مربوط به بازار، توسط فقها و نیز ایجاد متنی تاریخی توسط مورخان مورد توجه قرار گرفت. همان‌طور که از نویسندگان این آثار و عنوان این آثار مشخص است، نویسندگان این آثار از مورخان و فقها بوده‌اند که با اهداف و رویکردهای متفاوت، دست به تألیف این آثار زده‌اند. مورخانی همچون: هشام کلبی و عبدالله بن عمرو با رویکرد تاریخی - محلی - جغرافیایی، با هدف ثبت اثری تاریخی و ذکر وقایع، به معرفی بازارهای عرب پرداخته‌اند؛ ولی یحیی بن عمر همان‌گونه که از عنوان کتاب *احکام السوق* مشخص است، به عنوان فقیه، با هدف ایجاد متنی کاربردی جهت تشریح احکام مربوط به بازار با رویکرد فقهی - حدیثی، دست به تألیف در این باب زده است.

جدول آثار تألیفی مسلمانان در باب بازار

ردیف	مؤلف	نام کتاب	توضیحات
۱	عبدالله بن عمرو البغدادی (نیمه دوم قرن اول)	أسواق العرب	نسابه شیعی، از بنی‌یشکر، معروف به صالح حنفی، و همچنین، ابن الکواء، عالم به انساب بوده است (حاجی خلیفه، ج ۵: ۳۶۰؛ البغدادی، ج ۱: ۴۳۸).
۲	هشام بن محمد کلبی (۲۰۴ق یا ۲۰۶ق)	أسواق العرب	مورخ شیعی، عالم به انساب، أخبار عرب، أيام، مثالب و وقایع بوده است (حموی، ۱۴۱۱، ج ۵: ۵۹۷؛ ابن ندیم: ۱۶۱ - ۱۶۳؛ حاجی خلیفه، ج ۶: ۳۹۵). این کتاب را محمد حمیدالله در سال ۱۹۳۵ میلادی در پاریس انتشار داده است.
۳	یحیی بن عمر بن - عامر (۲۸۹ق)	«احکام السوق» یا «قضیة السوق»	ابوزکریا کنانی، بلوی، مولی بنی‌امیه، فقیه مالکی، عابد و اندلسی است (علی سعد، ۱۴۲۳، ج ۳: ۱۳۵۴ - ۱۳۵۶؛ ابوعاصم بشیر، ۱۴۲۹: ۸۶؛ ابن فرحون، بی‌تا، ج ۲: ۳۵۴ و ۳۵۷). این کتاب، در باره زندگی اقتصادی شمال آفریقا می‌باشد که توسط انتشارات الرابطة المحمدیة للعلماء در استانبول به سال ۱۴۳۲ق/۲۰۱۱م به چاپ رسیده است.

ج. خراج

به جز چند اثر انگشت‌شمار، اثری از دیگر تألیفات در این باب بر جای نمانده است؛ اما با توجه به آثار برجای مانده و نیز روایات نقل شده در آثار تاریخی و فقهی از این آثار، می‌توان گفت که هر چند نویسندگان خراج‌نگاری‌ها از عنوان عام خراج برای کتاب‌هایشان استفاده کرده‌اند، اما به ظاهر از عنوان کتاب به نظر می‌رسد که جنبه تک‌نگاری در باب خراج داشته باشند؛ در حالی که با توجه به مراجعه به کتاب‌های باقیمانده مانند: خراج قدامه بن جعفر، خراج قاضی ابویوسف و یحیی بن آدم و با توجه به روایات نقل شده از این آثار در منابع بعد، محتوای این آثار، محدود به بحث خراج نبوده‌اند؛ بلکه به فتوحات و انواع مالیات‌ها و درآمدهای دولت اسلامی مشتمل بر: جزیه، صدقات، غنیمت، عشور، خراج زمین‌های کشاورزی و دیگر مباحث مالی نیز پرداخته‌اند که در ضمن آن‌ها، به مباحث تاریخ محلی و جغرافیایی نیز

توجه شده است (قدامة بن جعفر، ۱۹۸۱: ۲۱-۷۷؛ طبری، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۶؛ همان، ج ۲: - ۱۱۰؛ همان، ج ۳: ۵۹؛ همان، ج ۵: ۲۸۵؛ همان، ج ۴: ۱۱۴، ۲۰۳، ۲۵۵ و ۳۳۲؛ ابویوسف، بی تا: ۲۸-۱۴۶؛ قرشی، بی تا: ۱۷-۱۷۳؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۰، ۳۱، ۳۴، ۹۹ و ۹۶؛ ابن زنجویه، ۱۴۰۶: ۱۶۲، ۱۸۲، ۲۱۱، ۴۳۷، ۵۰۲ و ۵۲۴).

با توجه به تعدد آثار نگارشی در موضوع خراج و با مطالعات انجام شده در باب تک‌نگاری‌های به‌نگارش درآمده در این موضوع، می‌توان گونه‌های متنوعی در دسته‌بندی کتاب‌های تاریخ خراج جست‌وجو کرد؛ زیرا شخصیت و سمت نویسندگان، انگیزه‌ها و عوامل نگارش، منابع و اسناد نویسندگان، روش نگارش، محتوا، نوع نگاه نویسندگان به مسائل اقتصادی و مالی بسیار متفاوت می‌باشد؛ از این رو، می‌توان در خراج‌نگاری، سه نوع نگرش و دیدگاه اساسی را مورد توجه قرار داد: دیدگاه فقهی - سیاسی، دیدگاه فقهی - حدیثی و دیدگاه محلی - جغرافیایی. بر این اساس، می‌توان منابع خراج را به سه گونه تقسیم کرد: خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی، خراج‌نگاری‌های فقهی - حدیثی و خراج‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی.

د. خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی

توسط کاتبان و وزیران به روش توصیفی و غیر اسنادی، رویکرد سیاسی - اجرایی و با هدف تألیف منابعی اجرایی و آموزشی جهت اداره بهتر سرزمین‌های مفتوحه برای عاملان خراج به نگارش درآمده‌اند. این‌گونه خراج‌نگاری‌ها به حسب موضوع خود، شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری سیاسی است که ارتباط نزدیک با فتوح، مغازی و دانش فقه دارد.

نقطه آغاز تألیف خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی، توسط حفصویه (۱ - ۲ق) (ابن ندیم: ۲۲۳)، در سده اول بوده که تا قرن چهارم هجری تداوم یافته است. اوج نگارش این آثار، سده چهارم هجری بوده است. بیشتر آثار تألیفی مسلمانان در باب خراج، در این دسته از آثار جای می‌گیرد و این، نشان از اهمیت خراج به‌عنوان یک مسئله سیاسی و حکومتی دارد. هفده نفر از مسلمانان در سمت کاتب و وزیر دست به نگارش این آثار زده‌اند که چهار نفر از آن‌ها (عباد بن عباس، قدامة بن جعفر، علی بن وصیف و حسن بن محمد بن هارون) از شیعیان می‌باشند. سهم اهل سنت در نگارش این آثار، نسبت به شیعیان بیشتر است.

جدول خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی

ردیف	مؤلف	نام کتاب	توضیحات
۱	حفصویه (۱-۲ق)	الخراج	حفصویه، از بزرگان کُتاب خراج و متقدمان در این فن بوده است (ابن ندیم: ۲۲۳). با توجه به گفته ابن ندیم که او را از نخستین خراج‌نگاران معرفی کرده است و با توجه به اینکه معاویه بن عبیدالله (۱۷۰ق)، دومین شخصیت خراج‌نگار شناخته می‌شود، به نظر می‌رسد در فاصله قرن ۱ - ۲ ق حیات داشته است.
۲	معاویه بن- عبیدالله (عبدالله) اشعری (۱۷۰ق)	الخراج	ابو عبیدالله، از بزرگان وزرا و کُتاب، اصل او از طبریه اردن، وی کاتب و وزیر مهدی عباسی شد. وی در این کتاب، احکام شرعیه و دقایق و قواعد خراج را بیان کرده است (ابن طقطقی: ۱۸۰؛ ابن الفوطی، ج ۲: ۴۸۱).
۳	عمر بن- مطرف عبدی (۱۸۸ق)	دواوین الخراج	کاتب، مشهور به أبالوزیر (حموی، ۱۴۱۱، ج ۴: ۴۷۲). وی در زمان هارون الرشید، مسئولیت دیوان خراج را برعهده گرفت (جهشیاری، ۲۰۰۴: ۲۸۱؛ صابی، ۱۹۸۶: ۲۸).
۴	عبدالملک- بن قریب باهلی (۲۱۷ق)	الخراج	ملقب به اصمعی، از ادیبان و دستورشناسان و بزرگان لغت و اخبار عرب بوده است (ابن ندیم: ۱۲۰؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۵: ۳۸۳).
۵	احمد بن- اسرائیل انباری (۲۵۵ق)	تقدیر خراج الممالك	کاتب، وی وزارت معتز عباسی را برعهده داشته است (ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۷۱: ۳۷؛ ذهبی، ۱۴۲۷، ج ۱۰: ۴۳).
۶	احمد بن- محمد بن- ابوسهل (۲۷۰ق)	الخراج	ابوسهل احول، أبو العباس، ابن ندیم او را از متقدمان کُتاب معرفی کرده است. وی عالم به صنعت خراج در عصر خود بوده است (ابن ندیم: ۲۲۳).
۷	حامد بن- عباس	دواوین الخراج والضیاع	ابومحمد، وزیر مقتدر و متولی خراج واسط بوده است (الصفدی، ۱۴۱۱، ج ۱۱: ۲۱۱-۲۱۲؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۱۱: ۲۱۱-۲۱۲؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۱۱: ۲۱۱-۲۱۲).

ج ۷: ۲۳۵).	خراسانی (۳۱۱ق)	
ابن ندیم گفته: او استاد ابی عبدالله کوفی وزیر و یکی از بزرگان کتاب، از بلغاء بوده و من مسوده کتاب خراج وی را دیدم که در حدود هزار ورق است (ابن ندیم: ۲۲۴؛ حموی، ۱۴۱۱: ج ۱: ۵۹۶).	الخراج	۸ احمد بن - محمد بن - بشار (۳۱۲ق)
ابوالحسن، محدث، وزیر و کاتب، وی پدر صاحب بن - عباد (۳۸۵ق) وزیر شیعه، مذهب مشهور آل بویه بوده است (البغدادی، ج ۱: ۴۸۴). این کتاب را به صورت دستور و قانونی جهت خراج و ضرایب به نگارش درآورد که در آن، والیان خراج را از ظلم و تعدی باز داشته است (طهرانی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۲۸۳).	دواوین الخراج	۹ عباد بن - العباس طالقانی (۳۳۵ق)
ابوالفرج، کاتب بغدادی، از بلغاء (ابن ندیم: ۲۱۴)، آقابزرگ او را به طور قطع از شیعیان معرفی کرده است (طهرانی، ۱۳۶۷، ج ۷: ۱۷۲). وی کتاب «الخراج» را در هشت منزل به نگارش درآورد است (ابن ندیم: ۲۱۴).	الخراج وصناعة الكتابة	۱۰ قدامة بن - جعفر (۳۳۷ق)
ابن عرمم، ابوالقاسم، وفات وی در بطائح (میان واسط و بصره) نزد عمران (بن شاهین) به طور مشکوک بوده است (ابن ندیم: ۲۱۲).	الخراج	۱۱ عبدالله بن - داود الجراح (ج. ۳۳۸ق)
ابوالقاسم بغدادی، از بزرگان کتاب، صاحب دیوان سواد، وی «الخراج» را در دو نسخه تألیف کرده که تاریخ نگارش نسخه اول ۳۲۶ق، و نسخه دوم ۳۳۶ق بوده است (ابن ندیم: ۲۱۵).	الخراج	۱۲ عبیدالله - بن احمد - بن محمد کلوآذانی ^۱ (۳۴۵ق)
ابن ماشطه، از کاتبان و بزرگان، مکنّا به ابوالحسن، وی مهارت در صنعت خراج و حساب داشته است (ابن ندیم: ۲۲۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ج ۱۸:	الخراج	۱۳ علی بن - حسن (۳۵۰ق)

۱. دهکده‌ای میان منطقه بغداد و مدائن که در دوره عباسیان شهر مهمی بوده است.

				۲۱۱؛ حموی، ۱۴۱۱، ج: ۴، ۸).
۱۴	الحسن بن - محمد بن - هارون (۳۵۲ق)	الخراج	ابومحمد مهلبی، وی وزارت معزالدوله بویه را برعهده داشته است (ابن جوزی، ۱۳۵۸، ج: ۷، ۹). وفات وی در ۳۵۲ق واقع شده و در مقابر قریش در مقبره نوبختیه دفن شده است (ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج: ۲، ۱۲۷). «ابوالحسین هلال بن محسن صابی، از پدرش نقل کرده که او گفت: هنگامی که ابومحمد مهلبی وزیر، می‌خواهد سنت ابواسحاق و پدر و دیگران را از کتاب خود در الخراج والرئاسل یانشاء نقل کند...» (قلقشندی، ۱۹۸۷، ج: ۱۳، ۶۴؛ مقریزی، ۱۴۱۸، ج: ۲، ۵۰). همان‌طور که از این نقل مشخص است، ابومحمد مهلبی کتابی در باب خراج داشته است.	
۱۵	علی بن - وصیف (۳۷۰ق)	الایضاح والتثقیف فی ائین الخراج ورسومه	خشکنانجه کاتب، شیعه، ابوالحسن، از بلغاء و اهل بغداد بوده؛ ولی بیشتر اوقات در رقه به سر برده است (ابن ندیم: ۲۳۰؛ حموی، ۱۴۱۱، ج: ۴، ۳۴۱).	
۱۶	اسحاق بن - شریح (ح. ۳۷۷ق)	خراج کبیر و خراج صغیر	ابوالحسین، کاتب. ابن ندیم گوید که در زمان ما در قید حیات بوده و از آگاهان به امور دواوین، مناظره و صنعت خراج بوده است. کتاب «خراج کبیر»، در دو جزء و شش منزل، و کتاب «خراج صغیر» در صد ورق، از آثار وی می‌باشد (ابن ندیم: ۲۱۶).	
۱۷	محمد بن - احمد بن - خیار (۱-۳ق)	الخراج	کاتب. از این شخصیت، تنها در فهرست ابن ندیم (۳۸۰ق) نام برده شده است (ابن ندیم: ۲۲۴). از زمان تولد، وفات و کتاب وی اطلاعی در دست نیست. به احتمال، وی قبل ۳۸۰ق حیات داشته است.	

۵. خراج‌نگاری‌های فقهی - حدیثی

توسط فقیهان به سبک و روش روایی - اسنادی، رویکرد فقهی - کاربردی و با هدف ایجاد متنی کاربردی جهت رفع مشکلات فقهی سرزمین‌های مفتوحه و تطبیق احکام

۱. حسین بن روح نوبختی، پس از ۲۱ سال نیابت خاص امام مهدی (علیه السلام)، در شعبان سال ۳۲۶ق، رحلت کرد و در مقبره نوبختیان به خاک سپرده شد (طوسی، الغیبه: ۲۳۸). این مقبره، تاکنون باقی مانده است.

زمین‌های خراجی با شرع، به نگارش درآمده‌اند. نقطه آغاز تألیف خراج‌نگاری‌های فقهی - حدیثی، اواخر سده دوم در عراق و توسط قاضی ابویوسف بوده است (ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۶: ۳۷۹) که تا نیمه اول سده چهارم تداوم یافت. این آثار بعد از خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی، از نظر تعداد آثار، در رتبه دوم قرار دارند. ده نفر از فقهای مسلمان، دست به تألیف این آثار زده‌اند که سه نفر از آنان همچون: یحیی بن آدم، محمد بن مسعود عیاشی و عبدالعزیز بن یحیی جلودی، از شیعیان بوده‌اند. این آثار نیز مانند خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی، بیشتر توسط فقهای اهل سنت به نگارش درآمده‌اند.

جدول خراج‌نگاری‌های فقهی - حدیثی

ردیف	مؤلف	نام کتاب	توضیحات
۱	یعقوب بن ابراهیم (۱۸۲ق)	الخراج	قاضی ابویوسف (ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۶: ۳۷۸)، فقیه، اهل کوفه، حنفی، عالم و حافظ (همان: ۳۷۹). وی کتاب «الخراج» را به درخواست خلیفه هارون الرشید برای او در زمینه مالیات‌های دولت، مطابق با احکام اسلامی به نگارش درآورد (ابویوسف: ۳).
۲	یحیی بن آدم قرشی (۲۰۳ق)	الخراج	ابازکریا، فقیه، از ثقات اهل حدیث، اهل - کوفه (ابن ندیم: ۴۱۴). در برخی منابع، از وی به عنوان شیعه زیدی نام برده شده است. در مورد امامی یا زیدی بودن او، نمی‌توان به طور قطع سخن گفت؛ اما در تشیع او، خللی وارد نیست (عزیزی، ۱۳۹۱: ۱۱۷).
۳	حسن بن زیاد اللؤلؤی (۲۰۴ق)	الخراج	اباعلی، فقیه و از اصحاب ابی حنیفه است (ابن ندیم: ۳۷۹؛ البغدادی، ج ۱: ۳۰۰).
۴	جعفر بن مبشر ثقفی (۳۳۴ق)	الخراج	ابومحمد، فقیه و متکلم و از معتزلیان بغداد بوده است. (ابن ندیم: ۳۰۳؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۷: ۱۷۲).

۵	عمرو بن بحر جاحظ (۲۵۵ق)	رسالة الی ابی النجم فی الخراج	ادیب و متکلم معتزلی است (ابن ندیم: ۳۰۸: حموی، ۱۴۱، ج ۴: ۴۹۵).
۶	احمد بن عمرو شیبانی (۲۶۱ق)	الخراج	احمد بن عمر خصاف، ^۱ حنفی مذهب، مکنی به ابابکر (ابن ندیم: ۳۸۱)، فقیه، حاسب، از متقدمان نزد مهتدی بود (همان: ۲۵۶).
۷	داود بن خلف اصفهانی (۲۷۰ق)	الخراج	فقیه و محدث، بنیان‌گذار مذهب ظاهری است (ابن ندیم: ۳۹۳).
۸	محمد بن مسعود سمرقندی (۳۲۰ق)	الخراج	ابونصر، از فقهای شیعه امامیه اهل سمرقند، از بنی تمیم است (ابن ندیم: ۳۶۱).
۹	محمود بن داود (۳۳۱ق)	الخراج	ابن رجب در کتاب «استخراج لأحكام خراج» در ضمن بحث از مقدار خراج، از کتاب وی نام برده و روایتی در باب خراج از وی نقل می‌کند (ابن رجب، بی تا: ۶۴).
۱۰	عبدالعزیز بن یحیی بن عیسی جلودی (۳۳۲ق)	الخراج	ابواحمد، شیعی، فقیه امامی، بصری، مورخ و ادیب بوده است (نجاشی: ۱۸۰؛ البغدادی، ج ۱: ۵۷۶). وی کتابی در باب - «الخراج» داشته که نجاشی از آن با عنوان «الحراج» نام برده است (نجاشی: ۱۸۱).

و. خراج‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی

این منابع، توسط مورخان به سبک تاریخی و توصیفی، رویکرد محلی - جغرافیایی نسبت به مسئله خراج و با هدف تاریخ‌نگاری و به وجود آوردن متنی تاریخی در موضوع خراج به نگارش درآمده‌اند. خراج‌نگاری‌های محلی، شاخه‌ای از تاریخ‌نگاری محلی است که در ارتباط مستقیم با فتوحات در یک سرزمین خاص (روستا، شهر، استان یا ایالت) به وجود آمده است. همان‌طور که از این تعریف مشخص است، عنصر اصلی در تعریف خراج‌نگاری

۱. نعل‌کوب، نعل‌ساز (مقری فیومی، بی تا، ج ۱: ۱۷۱).

۸۰ مطالعات تاریخی جهان اسلام

سال هفتم، شماره ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

محلی، تأکید بر اختصاص به مکان‌های جغرافیایی خاص دارد؛ مانند کتاب «خراج خراسان» حفص بن منصور که محدود به منطقه جغرافیایی خراسان بوده است؛ اما خراج‌نگاری جغرافیایی، قلمروی گسترده‌تر از یک یا چند منطقه خاص را شامل می‌شود؛ مانند «خراج» هیثم بن عدی، عبدالرحمن بن عیسی و محمد بن سهل که به ذکر خراج مناطق مختلف جغرافیایی پرداخته‌اند. چون نویسندگان خراج‌نگاری‌های محلی و جغرافیایی در تدوین آثار خود، هر دو رویکرد محلی و جغرافیایی را مد نظر داشته‌اند، ما این دو دسته را در یک عنوان مورد بررسی و مطالعه قرار می‌دهیم.

نقطه آغاز تألیف خراج‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی، اواخر سده دوم در خراسان و توسط حفص بن منصور بوده است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۹۰) که تا سده چهارم تداوم یافت. مورخان از نویسندگان اصلی این آثار می‌باشند. نویسندگان این آثار، برخلاف دو دسته قبل که بیشتر به حوزه جغرافیایی عراق اختصاص داشتند، در مناطق مختلف جغرافیایی همچون: خراسان، سیستان و عراق پراکنده بودند. این آثار از جهت زمانی، متأخرتر از دو دسته از خراج‌نگاری‌های پیشین به نگارش درآمده‌اند. این دسته آثار، بعد از خراج-نگاری‌های فقهی - سیاسی و فقهی - حدیثی، از نظر تعداد آثار، در رتبه سوم قرار دارند. پنج نفر از مورخان مسلمان، دست به تألیف این آثار زده‌اند که تنها محمد بن بحر رهنی از شیعیان می‌باشد. این آثار نیز مانند دو دسته از خراج‌نگاری‌های پیشین، بیشتر توسط فقهای اهل سنت به نگارش درآمده‌اند.

جدول خراج‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی

ردیف	مؤلف	نام کتاب	توضیحات
۱	حفص بن منصور مروزی (۱۸۰ - ۲۰۰ق)	خراج خراسان	هارون الرشید در سال ۱۸۰ق، امارت خراسان را به علی بن عیسی - بن ماهان داد. علی بن عیسی، پسر خود یحیی را به خراسان فرستاد. حفص - بن منصور، دبیری یحیی بن علی را در خراسان بر عهده داشته است. گردیزی

گفته: وی کتاب خراج خراسان را به نگارش درآورده است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۹۰).			
ابوعبدالرحمن ثعلبی، از اصحاب واقدی و از عالمان به اشعار و اخبار و مثالب، مناقب، مآثر و انساب بوده است (ابن ندیم: ۱۶۷).	الخراج	هیثم بن عدی (۲۰۷ق)	۲
ابوالحسین، متکلم شیعی و شیبانی است (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳: ۸۵).	المثل والسير والخراج	محمد بن بحر رهنی ^۱ سجستانی (۳۲۲ق)	۳
ابوعلی، کاتب بغدادی، از وزرای مقتفی عباسی است. این کتاب، اثری بزرگ درباره خراج بوده که کامل نبوده است (ابن ندیم: ۲۱۲؛ الصفدی، ۱۴۱۱، ج ۱۸: ۲۱۵).	سیرة أهل الخراج وأخبار وأنسابهم فی القديم والحديث	عبدالرحمن بن- عیسی بن الجراح (۳۳۰ق)	۴
در کتب رجالی و طبقات، ذکری از این شخصیت به میان نیامده است؛ ولی در ضمن کتاب‌های جغرافیایی و تاریخی، از این شخصیت نام برده شده و نقل روایاتی از کتاب «الخراج» وی در ذکر مواضع جغرافیایی وجود دارد (البکری، ۱۴۰۳، ج ۱: ۲۷۹-۳۰۸؛ همان، ج ۲: ۶۲۳؛ همان، ج ۳: ۷۷۶؛ همان، ج ۴: ۱۱۲۸، ۱۱۸۵، ۱۲۰۱، ۱۲۶۵).	الخراج	محمد بن سهل الأحول (۳-۴ق)	۵

۱. یکی از روستاهای کرمان (حموی، ۱۹۹۵، ج ۳: ۱۰۸).

در باب انواع خراج‌نگاری‌ها، آنچه در روشن ساختن نوع رویکرد و هدف نویسندگان این آثار مؤثر است، توجه به جایگاه و شرایط نویسندگان آن‌ها می‌باشد. مؤلفان خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی، در منصب کاتب و وزیر، با توجه به ایفای نقش سیاسی در دربار خلفا، با رویکردی فقهی - سیاسی و با هدف تدوین متنی عملی و کاربردی، این آثار را برای عاملان خراج در جهت رفع مشکلات اداری ناشی از فتوح، به نگارش درآورده‌اند. این آثار، راهکارهای فقهی و اداری را در اختیار حکام و فرمانروایان قرار می‌داده است. پس، جنبه عملی این آثار، بر جنبه علمی آن‌ها غلبه داشته است. از نمونه‌های بارز این تألیفات، می‌توان به اثر مربوط به: عمرین مطرف، حامدبن عباس و عبادبن عباس اشاره کرد. عمرین مطرف در زمان هارون الرشید، مسئولیت دیوان خراج را برعهده گرفته، به دستور یحیی‌بن خالد برمکی در سال ۱۷۹ق، اثر خود را می‌نویسد و در آن، خراج جمیع نواحی قلمرو حکومت عباسی، اعم از پرداخت‌های نقدی و جنسی را ذکر می‌کند (جهشیاری، ۲۰۰۴: ۲۸۱؛ صابی، ۱۹۸۶: ۲۸). حامدبن عباس نیز وزیر مقتدر و متولی خراج واسط بوده است (الصفدی، ۱۴۱۱، ج ۱۱: ۲۱۱ - ۲۱۲؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۷: ۲۳۵). وی نیز به‌عنوان وزیر دربار و متولی خراج، این کتاب را با جنبه کاربردی و جهت اداره بهتر دیوان حکومتی خراج و منبعی جهت راهنمایی والیان خراج به نگارش درآورده است. عبادبن عباس، وزیر و کاتب رکن‌الدوله بویه‌یی، از طرف وی به‌عنوان عامل به قم فرستاده شده است. ابوالحسن وقتی که به قم وارد شد، کتابی با عنوان «دواوین الخراج» را به‌صورت دستور و قانونی جهت خراج و ضرایب، به نگارش درآورد که در آن، والیان خراج را از ظلم و تعدی بازداشته و به عدل و انصاف راهنمایی کرده است (طهرانی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۲۸۳). مؤلفان خراج‌نگاری‌های فقهی - حدیثی نیز در منصب فقیه، با توجه به نقش دینی و شرعی در جامعه اسلامی، با رویکردی فقهی - حدیثی، با هدف اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه و جهت تطبیق شرع با احکام زمین، این آثار را به نگارش درآورده‌اند. در واقع، این آثار، پاسخ‌ها و راهکارهای فقهی و اداری را در اختیار حکام و فرمانروایان قرار می‌داده تا به‌واسطه آن، اداره سرزمین‌های مفتوحه، به طریق شرعی انجام شود و از ظلم و ستم والیان به غیرمسلمانان که در دارالاسلام قرار داشتند، جلوگیری شود. نگاه این آثار، در پی مشروعیت بخشیدن به فتوحات از جهت دینی می‌باشد. نمونه بارز این آثار، کتاب تألیفی قاضی ابویوسف است که به درخواست خلیفه هارون الرشید و برای او به نگارش درآمده است (ابویوسف: ۳).

اما نویسندگان خراج‌نگاری‌های محلی - جغرافیایی، در جایگاه مورخ، با رویکرد محلی و جغرافیایی به مسئله خراج، بدون اینکه تحت تأثیر مسائل سیاسی، اداری و فقهی این آثار قرار گیرند، تنها با هدف تاریخ‌نگاری و ثبت اثری تاریخی در مورد خراج مناطق مختلف جغرافیایی، دست به نگارش این آثار زده‌اند. از جمله این مورخان، می‌توان به حفص بن منصور (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۹۰) و محمد بن بحر (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳: ۸۵) اشاره کرد.

ز. اقطاع

از این کتاب‌ها، اثری برجای نمانده است؛ ولی با توجه به عنوان این آثار و روایات نقل شده از آن‌ها در منابع بعد، آثار تدوین شده در این باب، بیشتر موضوعاتی چون: «اقتاعات عصر پیامبر (صلی الله علیه و آله)، ابوبکر و عثمان و دیوان اقطاع»، «احکام شرعی زمینی که از جانب حاکم برای برخی از کارگزاران اقطاع می‌شود» و «میزان جواز اجاره دادن آن از سوی آنان» را بررسی کرده است (بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۲، ۳۵۲، ۴۳۲، ۴۳۵، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰ و ۴۵۱؛ مقریزی، ۱۴۱۸: ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲ و ۱۸۳؛ قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱: ۲۱۷، ۲۱۸ و ۲۹۵).

با توجه به جدول آثار تألیفی مسلمانان در باب اقطاع، نقطه آغاز تألیف آثار در این باب، از قرن سوم هجری و توسط ابوالحسن مدائنی بوده (ابن ندیم: ۱۶۹؛ حموی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۸۵۴؛ الصفدی، ۱۴۲۰، ج ۲۲: ۲۹) و تا قرن چهارم ادامه یافت. نگارش آثار در باب اقطاع توسط چهار نفر از نویسندگان مسلمان، در جایگاه مورخ و فقیه در قرن سوم و چهارم هجری صورت گرفته است. تألیف آثار با عنوان اقطاع، توسط دو گروه از نویسندگان بوده است. گروه اول، مورخانی همچون: مدائنی، واقدی و عبدالعزیز جلودی می‌باشند که با رویکرد تاریخی - محلی - جغرافیایی و با هدف تاریخ‌نگاری به منظور ثبت اطلاعاتی در باب اقطاعی که در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله)، ابوبکر، عمر و عثمان بوده است، دست به تألیف این‌گونه آثار زده‌اند. گروه دوم، فقهای همچون محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی می‌باشند که با رویکرد فقهی - حدیثی و با هدف تشریح احکام مربوط به اقطاع، دست به تألیف این‌گونه آثار زده‌اند؛ بنابراین، این آثار، جنبه کاربردی داشته است.

جدول اقطاع نگاری های تاریخی و فقهی - حدیثی

ردیف	مؤلف	نام کتاب	توضیحات
۱	علی بن - محمد المدائنی (۲۱۵ق)	اقطاع النبی	مدائنی، کتابی در باب اقطاع با عنوان «اقطاع النبی» داشته است (ابن ندیم: ۱۶۹؛ حموی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۸۵۴؛ الصفدی، ۱۴۲۰، ج ۲۲: ۲۹).
۲	محمد بن - عمر واقدی (۲۷۰ق)	مداعی قریش والانصار فی القطائع ووضع عمر الدواوین وتصنیف القبائل و مراتبها وانسابها	همان طور که از عنوان این کتاب مشخص است، این کتاب در باره موارد دعواهای قریش و انصار، در خصوص زمین و چگونگی ساختن دیوانها و تقسیم قبایل، و تعیین مراتب اجتماعی و انساب آنها توسط عمر بوده است. این کتاب، محتوای تاریخی داشته است (عبد الحمید، ۱۴۲۴، ج ۲: ۲۹۹).
۳	محمد بن - احمد بن سلیم ابوالفضل الجعفی (حدود ۳۳۰ق)	الاقطاعات	معروف به صابونی، کوفی. وی نخست زیدی مذهب بود و سپس، به طایفه امامیه باز می گردد (نجاشی: ۲۸۹ و ۲۹۰).
۴	عبدالعزیز بن یحیی الجلودی (۳۳۲ق)	قطایع النبی (صلی الله علیه وآله) وقطایع ابی بکر و عثمان	ابو احمد، شیخ بصره و اخباری، شیعی، فقیه امامی، مورخ و ادیب بوده است (نجاشی: ۱۸۰ و ۱۸۳؛ البغدادی، ج ۱: ۵۷۶؛ حاجی خلیفه، ج ۵: ۴۶۵). صائب عبد الحمید این کتابها را جزء کتابهای تاریخی می داند (عبد الحمید، ۱۴۲۴، ج ۱: ۴۸۹ و ۴۹۱).

آنچه در مجموع، از گونه‌شناسی آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، با توجه به مناصب و جایگاه نویسندگان آن‌ها می‌توان گفت، این است که چهار رویکرد و سه هدف اصلی در ارتباط با این ابواب مطرح است: رویکردها: «رویکرد فقه - حدیثی در ارتباط با بازار، خراج و اقطاع»، «رویکرد تاریخی - اقتصادی در ارتباط با دینار و درهم»، «رویکرد تاریخی - محلی - جغرافیایی در ارتباط با بازار، خراج و اقطاع» و «رویکرد فقهی - سیاسی در ارتباط با خراج». اهداف: «خبرنگاری و ایجاد متنی تاریخی در ارتباط با تمام این ابواب توسط مورخان»، «پدید آوردن متنی کاربردی جهت تشریح احکام مربوط به این موضوعات در ارتباط با بحث بازار، خراج و اقطاع توسط فقها» و «ایجاد متنی اجرایی و اداری جهت ارائه راهکارهای فقهی و اداری برای حکام، فرمانروایان و عاملان خراج توسط کاتبان».

همان‌طور که مشخص است، جنبه سیاسی و حکومتی بودن این چهار موضوع، بر رویکرد و هدف خراج‌نگاران، به‌ویژه کاتبان و وزیران دربار، بیشترین تأثیر را داشته است؛ چراکه ما شاهد هستیم، بیشترین آثار نگارشی (هفده اثر) در باب خراج، مربوط به‌گونه خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی می‌باشد که نسبت به دیگر گونه‌های خراج‌نگاری و ابواب مالی، با توجه به هدف نگارش آن که بحث اجرایی و کاربردی آن مطرح بوده، بیشترین اهمیت را داشته است. این امر، نشانگر آن است که خراج به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع مالی دولت اسلامی، مورد توجه حاکمان بوده است.

سیاست و جغرافیای تاریخی آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع

باتوجه به آثار نگارشی مسلمانان در موضوع: دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، مشاهده می‌شود که بیشترین این آثار، مربوط به مراکز حکومت اسلامی می‌باشد و اشخاص عادی، کمتر دست به نگارش این آثار زده‌اند. کانون شکل‌گیری نگارش این آثار را می‌توان از سده اول و در منطقه عراق مشاهده کرد. اگرچه نمی‌توان از نقش مناطقی چون: خراسان، سمرقند، سیستان و قم چشم‌پوشی کرد؛ ولی منطقه عراق در قرن سوم و چهارم در تألیف این آثار نقش کلیدی داشته است؛ تاجایی که به جرئت می‌توان گفت نود درصد از این آثار، مربوط به کانون عراق می‌باشد. عبدالله بن عمرو (نیمه دوم قرن اول)، معاویه بن عبیدالله (۱۷۰ق)، یعقوب بن ابراهیم (۱۸۲ق)، عمر بن مطرف (۱۸۸ق)، هشام کلبی (۲۰۴ق)، هشام بن عدی (۲۰۷ق) و مدائنی (۲۱۵ق)، از پیشگامان این نوع تاریخ‌نگاری در عراق به

شمار می‌روند. از آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، سی‌وچهار اثر مربوط به حوزه جغرافیایی عراق، شش اثر حوزه ایران و یک اثر حوزه اندلس می‌باشد.

اما در خصوص این مطلب که چرا بیشتر این آثار مربوط به عراق است، باید توجه داشت که اوضاع اجتماعی و سیاسی عراق با دیگر مناطق جهان اسلام متفاوت بوده است. قبایل جنوب، بیکره اصلی جامعه عراق را تشکیل می‌دادند. بصره و کوفه، دو مرکز مهم قبایل عربی بوده‌اند. تعامل یا تقابل و روایات خاندانی و قبیله‌ای می‌توانست در تاریخ‌نگاری مؤثر باشد. اینان علاوه بر روایات انساب و ایام‌العرب، وارث ادبیات شعری قوم خود بودند؛ چنان‌که با کتابت عربی، سریانی و فارسی نیز آشنایی داشتند (عزیزی، ۱۳۹۱: ۸۸). از سوی دیگر، عراق به سبب آنکه پیشینه فرهنگی و تمدنی ایران را نیز تجربه کرده بود و کانون فرماندهی بسیاری از جنگ‌های داخلی و فتوح شرق اسلامی نیز بود، می‌توانست اسناد و مدارک ارزشمندی برای تاریخ‌نگاری، به‌ویژه تاریخ‌نگاری مالی و از جمله دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع به‌عنوان مسائل حکومتی و سیاسی - که مستقیم در نظارت خلافت اسلامی در بغداد قرار داشته - در اختیار داشته باشد. افزون بر این، عراق شاهد مهاجرت و حضور گسترده صحابه پیامبر ﷺ بوده‌اند. حضور پُرشمار «موالی» و «اهل کتاب» در عراق و علاقه عباسیان به انساب و اخبار و ترجمه و تدوین متون علمی را باید به این موارد افزود.

این زمینه‌ها سبب می‌شد تا اندازه‌ای مواد و روش‌های دادوستد علمی در عراق نسبت به دیگر مراکز علمی متمایز گردد. عراق با چنین ترکیبی که داشت، نقطه تلاقی میراث‌ها و روش‌های اسلامی، با مواریت و روش‌های علمی دیگر بود (همان: ۸۹). در نتیجه، تمرکز تاریخ‌نگاری اسلامی عموماً در شرق بوده، نه در غرب؛ به‌عبارت‌دیگر، هویت تاریخ‌نگاری هویتی شرقی بوده است. از طرف دیگر، در این محدوده زمانی، منطقه عراق به مرکزیت بغداد، پایتخت جهان اسلام به شمار می‌رفته است. در نتیجه، مشاهده می‌شود که با توجه به نیازهای تقنینی و سیاسی جامعه اسلامی، برخی از آثار فقهی و سیاسی همچون: بازار، خراج و اقطاع - که جنبه کاربردی و اجرایی داشته‌اند - مورد توجه دستگاه خلافت و حاکمیت مرکزی در بغداد بوده‌اند. بر اساس این عوامل، تدوین آثار در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع نیز به‌عنوان زیرشاخه‌های تاریخ‌نگاری مالی و اقتصادی، در این کانون جغرافیایی مورد توجه نویسندگان قرار گرفت و کاتبان، فقها و مورخان، بیشترین آثار تألیفی در این ابواب را در منطقه عراق و به‌ویژه بغداد به نگارش درآوردند. از بین این ابواب، خراج‌نگاری -

ها و به‌ویژه گونه خراج‌نگاری فقهی - سیاسی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل سیاسی و به‌واسطه بحث کاربردی بودن آن‌ها برای حاکمیت، بیشترین آثار تألیفی در حوزه جغرافیایی عراق را به خود اختصاص داده‌اند. این مسئله، نشانگر آن است که سیاست، تأثیر مستقیم و بدون واسطه در جغرافیای تاریخی آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع داشته است.

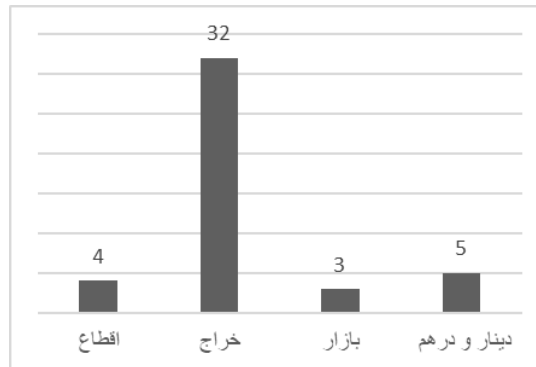
سیاست و تعدد آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع

با توجه به مباحث بیان‌شده در خصوص آثار تألیفی مسلمانان در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، باید اذعان کرد که در این چهار باب از ابواب مالی و اقتصادی، در مجموع چهل و چهار اثر تألیفی تا قرن چهارم به نگارش درآمده است که دینار و درهم پنج اثر، بازار سه اثر، خراج سی و دو اثر و اقطاع چهار اثر را به خود اختصاص داده‌اند. همان‌طور که مشخص است، بیشترین آثار نگارشی در باب خراج می‌باشد. علت این امر را از یک سو باید در این مسئله دانست که خراج به‌عنوان یک موضوع حکومتی، منبع مهم درآمد برای دولت اسلامی بوده است؛ بنابراین، دستگاه خلافت جهت وصول منظم این منبع درآمدی، توجه خاصی به این منبع داشته؛ تاجایی که ما شاهد هستیم خلفا و حاکمان از کاتبان و فقها درخواست تألیف این‌گونه آثار را داشتند؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به کتاب «الخراج» معاویه بن عبیدالله برای مهدی عباسی (قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱: ۲۲۲)، «دواوین الخراج» عمر بن مطرف برای یحیی بن خالد برمکی (جهشپاری، ۲۰۰۴: ۲۸۱؛ صابی، ۱۹۸۶: ۲۸)، «دواوین الخراج» عباد بن عباس برای حاکم قم (طهرانی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۲۸۳) و «الخراج» قاضی ابویوسف برای خلیفه هارون (ابویوسف: ۳) اشاره کرد.

از سوی دیگر، خراج برحسب غالب آرای فقها، همچون اجرت و مال‌الاجاره بوده است؛ از این رو، خراج، اجرت زمین بوده؛ زیرا مالکان آن، همه امت اسلامی هستند و این اجرت، حتی در صورت انتقال زمین از دست اهل ذمه به دست مسلمانان، به حال خود باقی می‌ماند. پس، بر مسلمانان واجب است که خراج پردازند؛ چون خراج، با زمین توأم و ابدی گشته است. بدین ترتیب، در طول دوره‌های اسلامی، خراج باقی مانده است (الرئیس، ۱۳۷۳: ۱۱۹)؛ بنابراین، می‌توان گفت که توجه حاکمیت به مسئله خراج به‌عنوان مهم‌ترین منبع درآمدی حکومت و نیز بحث پایدار و ابدی بودن مسئله خراج در طول دوران اسلامی و

به دنبال این دو مسئله، بحث سیاسی و حکومتی بودن خراج، در تعدد آثار تألیفی، به ویژه خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی، تأثیرگذار بوده است.

نمودار تعدد آثار تألیفی مسلمانان در ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع

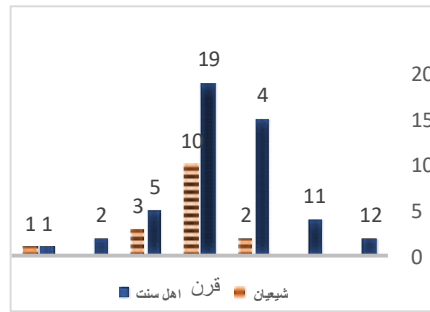

سیاست و گرایش‌های مذهبی نویسندگان آثار تألیفی در باب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع

اگرچه هر دو گروه شیعه و اهل سنت در این ابواب دست به تألیف اثر زده‌اند، ولی مشاهده می‌شود که از چهل و چهار اثر تألیفی، تنها شانزده اثر آن توسط شیعیان از جمله: واقدی، ابوهلال عسکری، عبدالله بن عمرو، هشام کلبی، محمد بن احمد بن ابراهیم جعفری، یحیی بن آدم، محمد بن مسعود، محمد بن بحر، عبدالعزیز بن یحیی، عباد بن عباس، قدامة بن جعفر، حسن بن محمد بن هارون و علی بن وصیف به نگارش درآمده است. شیعیان از پنج اثر تألیفی در باب دینار و درهم، سه اثر، از سه اثر تألیفی در باب بازار دو اثر، از خود اثر تألیفی در باب خراج هشت اثر، و از چهار اثر تألیفی در باب اقطاع سه اثر را به خود اختصاص داده‌اند. همان‌طور که مشاهده می‌شود، آثار تألیفی شیعیان نسبت به اهل سنت در ابواب دینار و درهم، بازار و اقطاع بیشتر است و برعکس آن، آثار تألیفی اهل سنت نسبت به شیعه در باب خراج بیشتر است. همچنین، بحث سیاسی و حکومتی بودن این ابواب، بیشترین تأثیر را بر گرایش‌های مذهبی نویسندگان آثار خراجی و به ویژه کاتبان به‌عنوان مؤلفان خراج‌نگاری‌های فقهی - سیاسی داشته است.

با توجه به آثار تألیفی، ابواب دینار و درهم، بازار و اقطاع نزد شیعیان، بیشتر از جنبه تاریخی مورد توجه بوده است و بحث فقهی و سیاسی، کمتر در این ابواب مطرح بوده. به همین دلیل، جنبه اجرایی و عملی نداشته است؛ اما بحث خراج به عنوان یکی از منابع درآمد دولت اسلامی، در اختیار حاکم اسلامی قرار داشته است. در نتیجه، در فقه مدون شیعه کاربرد چندانی نداشته است که علت آن را باید دوری فقه شیعه از حکومت دانست. فقهای شیعه، گرچه کم‌وبیش در باب خراج سخن به میان آورده‌اند، ولی به دلیل اینکه هیچ‌گاه به طور کامل مراکز تصمیم‌گیری سیاسی و اداری جامعه را در اختیار نداشته‌اند، در رساله‌ها و تألیفاتشان، بحث چندان قابل توجهی در باره این مقوله - که پیوسته با مسائل حکومتی ارتباط داشته - دیده نمی‌شود؛ ولی برعکس آن، چون فقها و کاتبان اهل سنت با دربار خلافت همکاری داشته‌اند، از قرن اول تا چهارم - که حاکمیت خلفای سنی مذهب امویان و عباسیان بر دارالاسلام حاکم بوده است - بیشتر کتاب‌هایی که در باب خراج به نگارش درآمده، توسط فقها، کاتبان و وزرای سنی مذهب بوده است؛ ولی با تسلط یک‌صدساله فرمانروایان آل بویه (۳۲۰ - ۴۴۷ق) شیعی مذهب بر مرکز خلافت اسلامی (بغداد) و خلفای عباسی و زیر حمایت قرار دادن شیعیان و در اختیار گرفتن مناصب حکومتی از جمله مسئله خراج و به وجود آمدن فضای باز فرهنگی - مذهبی بغداد در سده چهارم هجری، مشاهده می‌شود که شیعیانی از جمله: قدامة بن جعفر، عباد بن عباس و حسن بن محمد بن عبدالله، در نقش کاتب و وزیر دربار آل بویه با هدف اداره بهتر سرزمین‌های اسلامی، آثاری را در این باب به نگارش درآوردند. در نتیجه، از یک سو، غلبه رویکرد تاریخ‌نگارانه مورخان شیعه به مسئله دینار و درهم، بازار و اقطاع، و از سوی دیگر، فضای باز سیاسی و فرهنگی ایجادشده در قرن چهارم به واسطه تسلط آل بویه شیعه مذهب بر مرکز خلافت اسلامی، باعث شد تا شیعیان در این ابواب دست به نگارش آثار زنند.

نمودار مؤلفان شیعه نسبت به اهل سنت

نتیجه

فتوحات و مسائل پیش رو، نیازهای تقنینی و سیاسی و علم‌ال‌اخبار و خبرنگاری، از علل و زمینه‌های اصلی تألیف آثار در ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع بوده است. جنبه سیاسی و حکومتی بودن ابواب دینار و درهم، بازار، خراج و اقطاع، بیشترین تأثیر را بر رویکرد، هدف، جایگاه و منزلت و تعلقات مذهبی نویسندگان و جغرافیای تاریخی و تعداد آثار خراجی داشته است؛ چراکه خراج به‌عنوان یک منبع مالی مهم، برای حکومت اسلامی دارای اهمیت بوده است؛ به همین دلیل، مشاهده می‌شود که در سه‌گونه خراج‌نگاری‌های (فقهی - سیاسی، فقهی - حدیثی و محلی - جغرافیایی) مطرح‌شده، نویسندگان اهل سنت در جایگاه کاتب و وزیر (منصب سیاسی) با رویکرد فقهی - سیاسی، با هدف ایجاد متنی اجرایی و کاربردی جهت اداره بهتر مناطق مفتوحه، توانستند بیشترین تعداد آثار (هفده اثر) را در منطقه جغرافیایی عراق - که مرکز خلافت و حکومت اسلامی بوده است - به نگارش درآورند. این امر، نشانگر آن است که خراج به‌عنوان یک منبع مالی درآمد حکومت اسلامی در چهار قرن نخستین، مهم‌ترین مسئله مالی و اقتصادی مورد توجه حاکمیت بوده است.

منابع

- قرآن کریم .
 آئینه‌وند، صادق (۱۳۸۷)، *علم تاریخ درگستره تمدن اسلامی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی .
 ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۵۳)، *معالم العلماء*، عباس اقبال، طهران: بی‌نا .
 ابن فرحون، برهان‌الدین الیعمری ابراهیم بن علی (بی‌تا)، *تحقیق و تعلیق*: محمد الأحمدي أبوالنور، القاهرة: دار التراث للطبع والنشر .
 ابن الفوطی، عبدالرزاق بن أحمد (۱۴۱۶ق)، *مجمع الآداب فی معجم الألقاب*، المحقق: محمد الکاظم، ایران: وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي .
 ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۳۵۸)، *المنتظم*، ج ۷، بیروت: دار صادر .
 — (۱۴۲۲ق/۱۹۹۲م)، *المنتظم*، محقق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، الطبعة الأولى، بیروت: دار الکتب العلمیة .
 ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م)، *البدایة و النهایة*، محقق: علی شیری، الطبعة الأولى، بی‌جا: دار احیاء التراث العربی .
 ابن خلکان، أحمد بن محمد (۱۹۰۰م)، *وفیات الأعیان*، محقق: إحسان عباس، ج ۲ و ۶، بیروت: دار صادر .
 ابن رجب، عبدالرحمن بن احمد (بی‌تا)، *الاستخراج لاحکام الخراج*، تصحیح سیدعبدالله الصدیق، بیروت: دار المعرفة .
 ابن زنجویه، حمید بن مخلد (۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م)، *الأموال*، تحقیق: شاکر ذیب فیاض، السعودية: مرکز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية .
 ابن شبه، عمر بن شبه (۱۳۹۹ق)، *تاریخ المدینة*، حقه: فهیم محمد شلتوت، ج ۱، جدة: طبع علی نفقة: السيد حبيب محمود أحمد .
 ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۴۱۸ق)، *الفخری فی الآداب السلطانیة*، المحقق: عبدالقادر محمد مایو، بیروت: دار القلم العربی .
 ابن عساکر، علی بن الحسن (۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م)، *تاریخ دمشق*، المحقق: عمرو بن غرامة العمروی، ج ۱، بی‌جا: دار الفکر .
 ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۶۶)، *الفهرست*، ترجمه و تحقیق: محمدرضا تجدد، تهران: انتشارات امیرکبیر .
 أبو عاصم بشیر، ضیف بن أبی بکر (۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م)، *مصادر الفقه المالکی «أصولاً وفروعاً فی المشرق والمغرب قديماً وحديثاً»*، الطبعة الأولى، بیروت: دار ابن حزم .
 ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (بی‌تا)، *الخراج*، بیروت: دار المعرفة .

٩٢ مطالعات تاریخی جهان اسلام

سال هفتم، شماره ١٤، پاییز و زمستان ١٣٩٨

- ازرقی، محمد بن عبدالله (بی تا)، *أخبار مكة*، المحقق: رشدي الصالح ملحس، بیروت: دار الأندلس للنشر.
- اکبری، کمال (١٣٨٧)، *سیر تطور فقه سیاسی شیعه*، تهران: طرح آینده.
- البغدادی، إسماعیل پاشا (١٩٥١ م)، *هدية العارفين*، ج ١، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- البکری، عبدالله بن عبدالعزیز (١٤٠٣ ق)، *معجم ما استعجم*، بیروت: عالم الكتب.
- بلاذری، أحمد بن یحیی (١٩٨٨ م)، *فتوح البلدان*، تحقیق: د. یوسف علی طویل، بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- بیرونی، ابوریحان (١٣٥٢)، *آثار الباقية*، به قلم اکبر داناسرشت، تهران: انتشارات ابن-سینا.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (١٣٨٧)، *ترمینولوژی حقوق*، چاپ نوزدهم، تهران، انتشارات کتابخانه گنج دانش.
- جهشپاری، محمد بن عبدوس (٢٠٠٤ م)، *الوزراء والكتاب*، تحقیق: مصطفی السقا و دیگران، قاهره: التنفيذ و الطباعة: شركة الأمل للطباعة و النشر.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (١٤٣١-١٤٣٢ ق)، *كشف الظنون*، ج ٦، بیروت: دار الفكر.
- حموی، شهاب الدین ابو عبدالله (١٤١١ ق/١٩٩١ م)، *معجم الأدباء*، ج ٨٠٤، بیروت: دار الكتب العلمية.
- (١٤١٤ ق/١٩٩٣ م)، *معجم الأدباء*، إحسان عباس، الطبعة الأولى، بیروت: دار الغرب الإسلامي.
- (١٩٩٥ م)، *معجم البلدان*، ج ١، بیروت: دار صادر.
- الحوارنی، یاسر عبدالکریم (١٣٨٣)، «منابع میراث اقتصادي اسلام»، ترجمه مجید مرادی، فصلنامه اقتصاد اسلامي، سال چهارم: ١٧٤-١٩٨.
- خامنه‌ای، سید محمد (١٣٨٣)، *أقطاع و حقوق تقسیم اراضی دولتی*، چاپ اول، تهران: انتشارات تولید کتاب.
- خطیب بغدادی، أحمد بن علی (١٤١٧ ق)، *تاریخ بغداد*، تحقیق: مصطفی عبدالقادر، بیروت: دار الكتب العلمية.
- ذهبی (٢٠٠٣ م)، *تاریخ الإسلام*، المحقق: بشار عواد معروف، بی جا: دار الغرب الإسلامي.
- (١٤١٣ ق/١٩٩٢ م)، *الكاشف في معرفة من له رواية في الكتب الستة*، المحقق: محمد عوامة أحمد و محمد نمر الخطیب، الطبعة الأولى، جدة: دار القبلة للثقافة الإسلامية، مؤسسة علوم القرآن.
- (١٤٢٧ ق/٢٠٠٦ م)، *سیر أعلام النبلاء*، القاهرة: دار الحديث.

- رضوی، سیدابوالفضل رضوی (۱۳۸۸)، «درآمدی بر تاریخ‌نگاری اقتصادی»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، سیستان، شماره ۵: ۹۳-۱۱۸.
- الریس، ضیاء‌الدین (۱۳۷۳)، *خراج و نظام‌های مالی دولت‌های اسلامی*، ترجمه فتحعلی اکبری، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- سالواتوره، دومینیک (۱۳۷۲)، *تئوری و مسائل اقتصاد خرد*، حسن سبحانی، تهران: نی ششم.
- سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آوزمانی (۱۳۷۹)، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: انتشارات سمت.
- شافعی، محمدبن‌ادریس (بی‌تا)، *الام*، به کوشش محمد زهری نجار، بیروت: دار المعرفة.
- شکوری، ابوالفضل (۱۳۸۰)، *درآمدی بر تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری مسلمانان*، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- صابی، هلال‌بن‌المحسن (۱۹۸۶م)، *رسوم دار الخلافة*، المحقق: میخائیل عواد، بیروت: دار الرائد العربی.
- صدیقی، نجات‌الله (۱۳۷۴)، *اندیشه‌های اقتصادی مسلمان: بررسی متون معاصر*، ترجمه محمدجواد مهدوی، از کتاب *مطالعاتی در اقتصاد اسلامی* به کوشش احد خورشید، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- الصفدی، خلیل‌بن‌أبیک (۱۴۲۰ق/۲۰۰۰م)، *الوافی بالوفیات*، المحقق: أحمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی، بیروت: دار إحياء التراث.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۲)، «بررسی کتاب‌شناسانه آثار استیفاء در دوره اسلامی»، پیام بهارستان، ویژه‌نامه مالیه و اقتصاد، شماره اول: ۱۱-۹۵.
- طبری، محمدبن‌جریر (۱۴۰۷ق)، *تاریخ الأمم والملوک*، ج ۱، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- طوسی، محمدبن‌حسن (۱۴۱۱ق)، *الغیبة*، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیة.
- طهرانی، آقابزرگ (بی‌تا)، *النریعة*، الطبعة الثانية، بیروت: دار الاضواء.
- (۱۳۶۷)، *النریعة*، ج ۷، تهران: چاپخانه مجلس.
- عبدالحمید، صائب (۱۴۲۴ق/۲۰۰۴م)، *معجم مورخی الشیعة*، ج ۱ و ۲، الطبعة الأولى، قم: مؤسسه دائره المعارف الفقه اسلامی.
- عدل، مصطفی (۱۳۸۵)، *حقوق مدنی*، چاپ دوم، قزوین: انتشارات طه.
- عزیزی، حسین (۱۳۹۱)، *تقد و بررسی منابع تاریخ فتوح*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علی سعد، قاسم (۱۴۲۳ق/۲۰۰۲م)، *جمهرة تراجم الفقهاء المالکیة*، الطبعة الأولى، دبی: دار البحوث للدراسات الإسلامیة وإحياء التراث.

- فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۵)، *سیاست‌های اقتصادی در اسلام*، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فیومی، أحمد بن محمد المقرئ (بی تا)، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*، بیروت: المكتبة العلمية.
- قدامة بن جعفر (۱۹۸۱ م)، *الخراج وصناعة الكتابة*، بغداد: دار الرشید.
- قرشی، یحیی بن آدم (بی تا)، *الخراج*، بیروت: دار المعرفة.
- قلقشندی، أحمد بن علی (۱۹۸۷ م)، *صیح الأعی، ج ۶*، دمشق: دار الفکر.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱)، *تاریخ قم*، ترجمه حسن بن عبدالملک قمی، تصحیح سید جلال‌الدین طهرانی، تهران: انتشارات توس.
- گردیزی، عبدالحی بن ضحاک (۱۳۶۳)، *تاریخ گردیزی*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- ماوردی، علی بن محمد (۱۳۹۳ ق/۱۹۷۳ م)، *احکام السلطانية*، مصر: شركة مكتبة و مطبعة.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۶۲)، *زمین در فقه اسلامی*، ج ۲، بی جا: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- المرزوقی، أحمد بن محمد (۱۴۱۷ ق)، *الأزمنة والأمكنة*، بیروت: دار الکتب العلمية.
- مسعودی، علی بن حسین (۲۵۳۶)، *مروج الذهب ومعادن الجوهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ()، *التنبيه والاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقریزی، أحمد بن علی (۱۴۱۸ ق)، *المواعظ والاعتبار*، ج ۲، بیروت: دار الکتب العلمية.
- نجاشی، احمد بن علی (بی تا)، *الرجال*، بی جا: مرکز نشر کتاب.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، ج ۲، بی جا: انتشارات علمی و فرهنگی.
- یحیی بن عمر (بی تا)، *احکام السوق أو النظر والأحكام فی جمیع أحوال السوق*، اعتنی بضبط النص: جلال علی عامر، عن الطبعة: التونسية.